

А.В. ШЫШКО

АЛЬТЭРНАТЫЎНЫ ШЛЯХ СТВАРЭННЯ НАЦЫЯНАЛЬНАГА ХАРАКТАРУ Ў П'ЕСЕ МАКСІМА ГАРЭЦКАГА «ЖАРТАЎЛІВЫ ПІСАРЭВІЧ»

На матэрыяле пьесы Максіма Горецкага «Жартаўлівы Пісарэвіч» паказваецца адзін з найбольш перспектывных метадаў выяўлення канцэпцыі нацыянальнага ў беларускай літаратуры.

Goretsky's play «Zhartaulivu Pisarevich» is analyzed in the given article. The author shows one of the most perspective methods which helps to reflect the concept of national character in Belarussian literature.

Стварэнне завершанага нацыянальнага характару для любой літаратуры можна лічыць той кропкай адліку, з якой пачынаецца яе паўнацэннае жыццё. Буйнейшыя літаратуры менавіта па гэтым крытэрыі вызначаюць сваё месца ў сусветным кантэксце. Фарміраванне канцэпцыі нацыянальнага характару з'яўляецца агульналітаратурным здабыткам і плёнам намаганняў цэлых літаратурных пакаленняў, але крышталізуецца яна заўсёды ў творчасці найбольш маштабных постацей нацыянальнай культуры. Руская літаратура пачынае сваю новую гісторыю ад А.С. Пушкіна, нямецкая – ад І.В. Гётэ і Ф. Шылера, украінская – ад Т.Р. Шаўчэнкі. Што датычыць гісторыі беларускай літаратуры, то для яе асноўным перыядам у гэтым плане з'яўляецца першая трэць XX ст. Менавіта ў гэты час наша нацыянальнае мастацтва слова выходзіць на новы, больш высокі ўзровень. У першую чаргу гэта звязана з імёнамі Янкі Купалы і Якуба Коласа. Крышталізавалі, узбагачалі творчыя набыткі класікаў пісьменнікі наступнага пакалення.

Сярод іх не апошняе месца належыць Максіму Гарэцкаму. Яго творы сведчаць аб вельмі выразным адчуванні навізны часу, нябачаных перспектыв, што адкрывала XX ст., з аднаго боку, і ўсведамленні неабходнасці для беларускай літаратуры сваёй адметнай канцэпцыі чалавека і свету, якая б адпавядала самым высокім эстэтычным патрабаванням і выявіла б нацыянальнае светаадчуванне, сутнасць беларускага характару, – з другога. Рэалізацыя мастацкай праграмы пісьменніка (з улікам тагачаснага стану развіцця айчыннай прозы і драматургіі) вымагала пэўнай варыянтнасці сродкаў і метадаў, што выразна праяўляецца ў яго творчасці. М.І. Мушынскі, напрыклад, вельмі слушна адзначыў, што для творчасці Максіма Гарэцкага характэрны дзве мастацкія тэндэнцыі – «адлюстраванне жыцця ў формах самога жыцця... і лірыка-экспрэсіўнае

спасціжэнне рэчаіснасці з выкарыстаннем жанрава-стылявых элементаў філасофскай прозы» (Мушынскі 1999, 385). Думаецца, наяўнасць дзвюх, выразна адрозных, мастацкіх метадалогій у творчай спадчыне Максіма Гарэцкага ў першую чаргу звязана са свядома пастаўленай пісьменнікам задачай: стварэннем канцэпцыі нацыянальнага характару беларуса, у якім вызначаецца «справеднасць таёмнага і прастата будзёншчыны» (Шантыр 1918, 13). І як адзначыў Ф. Шантыр, гэта – «два розныя шляхі... у абычаі беларуса сходзяцца ў адзін, каторы вядзе яго то на могілкі з глыбокім сумам спраўляць дзяды, то на вяселле ў смеху снуць радасць быту» (там жа).

Але да сённяшняга часу большасць даследчыкаў творчасці М. Гарэцкага лічаць вартым асноўнай увагі філасофска-псіхалагічны аспект, вызначаючы яго як дамінантны ў мастацкай спадчыне пісьменніка, бо як філосаф і псіхолаг пісьменнік быў абсалютным наватарам у беларускай літаратуры. Ён нават як крытык выступаў за абнаўленне нацыянальнай літаратуры, шмат пісаў пра гэта ў сваіх артыкулах («Наш тэатр», «Развагі і думкі»), але разам з тым выдатна разумеў, што не толькі паглыбленне ва ўнутраны свет, дэталёвае даследаванне індывідуальнай псіхалогіі, а таксама і традыцыйная для беларускай літаратуры манера «колесаўскага» эпічнага апавядання з апорай на побыт – не менш эфектыўны і перспектывны метадаў для глыбокага і аб'ектывнага паказу рэчаіснасці. У самых «псіхалагічных» сваіх творах пісьменнік заўсёды стварае «зямны» фон, звяртае ўвагу на дробныя дэталі, якія дапамагаюць і больш поўна паказаць кантэкст часу, і глыбей раскрыць характар герояў.

У гэтым плане найбольш паказальнай будзе не проза, а драматургія М. Гарэцкага, да якой адносяцца наступныя творы: «Атрута» (1913), «Антон» (1914), «Гапон і Любачка» (1914), «Мутэрка» (1920), «Свецкі чалавек» (1922), «Чырво-

ных ружы» (1922), «Жартаўлівы Пісарэвіч» (1922) і інш. Большасць з гэтых драматызаваных абразкоў была напісана ў той час, калі М. Гарэцкі знаходзіўся ў Вільні, куды пераехаў разам з рэдакцыяй газеты «Звязда» і дзе вымушаны быў застацца ў сувязі з пэўнымі палітычнымі абставінамі (заняццем горада войскамі Пілсудскага). Перыяд «раздарожжа» для беларускай літаратуры быў не надта прадукцыйным, але аказаўся асабліва плённым для М. Гарэцкага. Думаецца, што гэта звязана з тымі падзеямі, якія сталі трагедыяй для Беларусі ў пачатку 20-х гг. XX ст.: Рыжскі мірны дагавор, падзел краіны на дзве часткі з адпаведнымі вектарамі палітычных уплываў, калі людзі былі вымушаны на сваёй уласнай зямлі адчуваць сябе ўцекачамі, прыстасоўвацца да новых парадкаў, кожны па-свойму шукаць выйсця з тых абставін, якія складваліся. Менавіта ў той час, калі Беларусь знаходзілася ў полымі ваенных завірух, калі перад усёй нацыяй стаяла праблема выбару, якім шляхам ісці далей, пытанне нацыянальнага самавызначэння, самаідэнтыфікацыі выходзіла на першы план. Умовы, у якіх апынуўся беларускі народ, вельмі выразна выявілі адметнасці нацыянальнага характару. Сумна і цяжка было бачыць, што «беларускі народ у сваёй старонцы ладу зрабіць не здолеў», – піша ў адным з артыкулаў віленскай пары М. Гарэцкі (Гарэцкі 1990, 243). А Янка Купала, напрыклад, адкрыта і востра выступае ў вершы «Перад Будучыняй» (1922), абвінавачваючы народ за яго абыякавасць, пасіўнасць і ідэйную бесхрыбетнасць. Вельмі многія, на жаль, мелі прымітыўную жыццёвую філасофію: «...хто мне лепей плаціць, таму і служу і кіхаць хачу на ўсякія ідэі» (Купала 2001, 268). З такімі прынцыпамі ідзе па жыцці Мікіта Зносак, галоўны герой п'есы Янкі Купалы «Тутэйшыя» (1922). Але былі і тыя, што мусілі «боты мужыкам за гнілую бульбу ладзіць» (Гарэцкі 1990, 144), аднак не паступаліся сваімі духоўнымі прынцыпамі і ідэаламі.

Мастацкая канцэпцыя нацыянальнага характару, створаная ў гэты час у п'есе М. Гарэцкага «Жартаўлівы Пісарэвіч», стала пэўным прарывам для ўсёй беларускай літаратуры, але прарывам, не вельмі зразумелым для сучаснікаў і нашчадкаў. Маштабнасць гэтай канцэпцыі здолелі ацаніць хіба што ахоўнікі ідэалагічнай чысціні савецкіх часоў: п'есу вярнулі з небыцця толькі ў 1990 г. Паказальна, што гэты твор не быў уключаны ў збор твораў пісьменніка, хоць астатнія драматызаваныя абразкі ўвайшлі ў яго. Упершыню частка гэтай п'есы – «Шматок драмы» – пад назвай «Жарты пана Пісарэвіча» апублікавана ў газеце «Наша будучыня» (1922); поўнасю твор быў надрукаваны ў «Полымі» (1925); у кніжным варыянце – у 1928 г., а затым не перавыдаваўся аж да пачатку 1990-х гг. Аўтар першай манаграфіі па творчасці М. Гарэцкага Антон Адамовіч выступіў з рэцэнзіяй на гэту п'есу ў часопісе «Узвышша» (1928). На яго думку, твор не адпавядаў той «генеральнай лініі», якая ўласціва прозе пісьменніка, і не меў высокіх мастацкіх

якасцей. Пры гэтым станоўча ацэньвалася тэматычнае наватарства твора (тэма бежанства) і яго моўная стыхія. Гаворачы пра жанравую спецыфіку п'есы, Антон Адамовіч заўважае, што «гэта – часты ў творчасці М. Гарэцкага жанр, так сказаць, дыялагічных абразкоў... высунуты і найбольш ужываны ў нашай літаратуры самым пісьменнікам. Аднак жа ягоная дыялагічнаць зусім не азначае сцэнічнасці. ...Гэтая рэч бадай што не можа быць выкарыстанай як тэатральная, а толькі пры асобным чытанні можа даць пэўнае ўражанне» (Адамовіч 2005, 212–213). «Несцэнічнасць» «Жартаўлівага Пісарэвіча», як і астатніх п'ес М. Гарэцкага, разам з фармальнай неадпаведнасцю іх прозе аўтара ў мастацкім адлюстраванні жыцця з'явіліся адной з прычын, па якіх гэтыя творы даследчык залічыў у «другі гатунак».

Пасля перавыдання «Жартаўлівага Пісарэвіча» ў 1990 г. было некалькі спроб (не вельмі актыўных) пераасэнсавання твора. Так, у зборніку матэрыялаў «Гарэцкія чытанні» быў змешчаны шэраг артыкулаў: «Смех і слёзы пана Пісарэвіча» В.К. Шынкэрэнкі; «П'еса М. Гарэцкага «Жартаўлівы Пісарэвіч» як адзін з лепшых і наватарскіх твораў беларускай літаратуры 20-х гг.» В. Яцухны; «Праўда жыцця (праблематыка і мастацкія асаблівасці п'есы М. Гарэцкага «Жартаўлівы Пісарэвіч»)» І. Калянковіча.

Усе гэтыя артыкулы ў сваіх высновах падобны да ацэнак А. Адамовіча. Па-першае, звяртаецца ўвага на тэматычнае наватарства п'есы: «Менавіта ў «Жартаўлівым Пісарэвічу» тэма бежанства, выгнанніцтва загучала на поўную моц у адпаведнасці з усёй яе важкасцю і значнасцю» (Яцухна 1994, 105). Па-другое, падкрэсліваецца жанравая спецыфіка твора: зварот М. Гарэцкага да так званага драматычнага абразка, які, хоць і быў даволі папулярны ў 1920-я гг., набыў у творчасці пісьменніка «цэлы шэраг новых якасцей і характарыстык» (Яцухна 1994, 104). Таксама аналізуецца вобраз галоўнага героя, «асноўныя сацыяльныя і душэўныя адзнакі якога пісьменнік вызначыў у якасці дамінантных для нацыянальнага характару» (Шынкэрэнка 1994, 94). Аўтары звяртаюць увагу і на моўныя асаблівасці п'есы: «...шырока выкарыстоўвае герой трапныя выслоўі. Моўныя сродкі розных стыляў арганічна ўпляліся ў мастацкую тканіну п'есы, сведчаць аб шматлучнасці натуры героя, багаці пісьменніцкай палітры М. Гарэцкага» (Калянковіч 1997, 191). Напрыканцы робіцца выснова пра тое, што «твор цікавы, арыгінальны, высокамастацкі, у многім наватарскі, з'яўляецца адным з лепшых твораў як самога М. Гарэцкага, так і ўсёй беларускай літаратуры 20-х гг.» (Яцухна 1994, 107).

З усімі названымі высновамі мы павінны пагадзіцца, але застаюцца пытанні: чаму менавіта гэтая п'еса не была ўключана разам з астатнімі ў збор твораў, перавыдадзена толькі ў 1990 г., чаму даследчыкі яе абміналі?

Галоўны герой твора – Алесь Пісарэвіч. Рагуючыся ад немцаў, ён вымушаны разам з сям'ёй шукаць прытулку ў чужым краі, «у глухім ра-

сійскім горадзе». Выкінуты вірам жыцця з роднай старонкі, Пісарэвіч павінен актывізаваць усе свае духоўныя сілы, каб падтрымаць родных і самога сябе ў тых умовах, якія склаліся. Ён верыць у лепшае, спрабуе захаваць гэту веру і ў сваіх блізкіх, раз за разам паўтараючы, што «ўсё добра будзе», але з кожным момантам гэтая надзея ўсё больш і больш ператвараецца ў адчай. І тыя жарты, паказны аптымізм, нават блазнота Пісарэвіча – толькі спосаб схаваць ад іншых, а ў першую чаргу, думаецца, ад самога сябе расчараванне і смутак, якія запоўнілі яго душу. Жыццё загнала гэтага чалавека ў кут, і яму нічога не застаецца, як толькі жартамі ратаваць сябе ад поўнай безнадзейнасці, хоць гэтыя жарты, у прынцыпе, яшчэ больш падкрэсліваюць гаротнае становішча, у якім апынулася яго сям'я. «Кінь вырабляцца, прашу цябе! Мне ад тваіх жартаў зусім малая пацеха...» (Гарэцкі 1990, 134) – кажа жонка Пісарэвіча.

М. Гарэцкі не дае ў творы падрабязнага апісання ўнутранага стану галоўнага героя, не паглыбляецца ў яго псіхалогію (па-першае, жанр гэтага не дазваляе; па-другое, тых невялікіх рэплік, жартаў нам дастаткова для таго, каб зразумець самыя глыбокія зрухі душы Пісарэвіча). Герой паўстае ў нетыповым для яго становішчы, у чужым краі, у выгнанні, хоць, на жаль, беларус і ў сваім краі як чужынец (думаецца, нездарма М. Гарэцкі не размяжоўвае сваіх герояў па моўных адзнаках, усе размаўляюць па-беларуску, хоць Пісарэвічы і знаходзяцца ў Расіі).

Па кантрасту з астатнімі дзейнымі асобамі мы бачым усе якасці Алеся Пісарэвіча, можам без вялікіх цяжкасцей пералічыць магчымыя варыянты паводзін гэтага героя ў той ці іншай сітуацыі. Ён не такі, як астатнія. І трэба думаць, што зварот да тэмы бежанства ў «Жартаўлівым Пісарэвічу» невыпадковы. Гэта не проста паказ яшчэ адной трагічнай старонкі нашай гісторыі. Гэта, думаецца, пэўны мастацкі прыём, альтэрнатыўны таму, які характэрны прозе М. Гарэцкага. У дадзенай п'есе вельмі выразна праецыруюцца асноўныя, тыповыя рысы нацыянальнага характару. Пісарэвіча не прымаюць такім, які ён ёсць. Для людзей ён – «кручаны», паводзіны яго здаюцца дзіўнымі, незразумелымі. Вельмі часта ў яго адрас гучаць рэплікі кшталту: «вас таўкачом у ступе не зловіш», «не пазнаць, ці ён заможны, ці ён убогі», «колькі ў вас гэтага гонару», «усё вам жарцікі», «не дурцыце вы», «падумаеш, паны дужа вялікія». Пісарэвіча і яго сям'ю лічаць уцекачамі з Польшчы, нідзе ў творы не гучыць тое, што галоўны герой – беларус, і сам ён пра гэта ніколі не гаворыць. Але, як слушна адзначыў Дз. Бугаёў у другім выданні манаграфіі «Максім Гарэцкі», хоць «Пісарэвіч непасрэдна не атэстуецца ў творы як свядомы беларускі адраджэнец, уся сутнасць ягоная – тыпова беларуская, асабліва гумар, праз які нацыянальная адметнасць Пісарэвіча выяўляецца найбольш выразна» (Бугаёў 2003, 75). М. Гарэцкі яшчэ ў артыкуле «Наш тэатр» пісаў пра тое, што «беларус – дабрадушны гумарыст, прыхілен таксама і да вострай сатыры. Хто ведае народ бе-

ларускі, таму пэўна знаёмы перчык і солька беларускай мовы народнай; беларус, дзе варта, крэпкім словам, што бізуном дасць. Кожнае што-якое беларус любіць адзначыць прыказкай, прыслоўем. Каб прыдумаць і сказаць ладную беларускую прыказку, трэба мець мастацкую і глыбокую душу, трэба быць артыстам, відзячым чалавека і жыццё наскрозь з аднаго погляду...» (Гарэцкі 1990, 171). Аўтар надзяляе героя багатай мовай. У Пісарэвіча для кожнага чалавека на любую жыццёвую сітуацыю знойдзецца трапнае выслоўе: «папаў, як у нерат: ні ўзад ні ўперад; відаць жа пана па халявах; дажыліся казакі – ні хлеба, ні табака; быў конь, ды з'ездзіўся; у гасцёх добра, а ў сваёй хаце яшчэ лепей».

М.І. Мушынскі ў пасляслоўі да п'есы піша: «Пісарэвіч – гэта сапраўдны герой гісторыі, гэта нацыянальны тып, які насуперак злomu лёсу і чэрствым людзям сцвярджае высокую чалавечую годнасць, сілу і самапавагу» (Мушынскі 1990, 481). Але, на жаль, годнасць, сіла, самапавага не дапамагаюць яму там, дзе ён апынуўся па волі лёсу. Адразу пасля прыезду Пісарэвічаў у Расію пачынаюцца пакуты: спачатку некалькі дзён давялося жыць на вакзале, бо ніхто не хацеў браць сям'ю да сябе на кватэру, «аддаць свой пакой нейкім кручаным з чужога боку» (Гарэцкі 1990, 136); потым, калі ўсё ж такі пакой знайшлі, Пісарэвічам ніяк не ўдаецца забраць з прытулку дзяцей; не стала грошай, «задаўжалі» гаспадыні за кватэру, жонка вымушана цэлы дзень стаяць у чарзе за хлебам, а сам Пісарэвіч павінен боты мужыкам ладзіць за гнілу бульбу.

Здавалася б, што ўсе тыя няшчасці, якія зваліліся на іх галаву, павінны былі зрабіць гэтых людзей больш жорсткімі. Але нават у самы цяжкі момант Пісарэвіч не траціць уласнай годнасці, гатовы дараваць усё і ўсім. «Дзеткі мае любыя! І навошта мне было сварыцца на гэтую дзяўчынку? Што яна разумее... Што яны вінаваты, малыя: маці цэлы дзень ля вагонаў таргуе, а яны тут адны прост на галаве ходзяць» (Гарэцкі 1990, 153), – кажа галоўны герой, шкадуючы, што насварыўся на гаспадыніных дзяцей, якія забралі яго рэцэпт і ўкінулі брудны чаравік у яечню.

Хоць фінал твора і трагічны («Мужа без абраду, без труны, як сабаку, у пясок закапалі, дзеці з голаду пухнуць» (Гарэцкі 1990, 157), – крычыць у распачы жонка Пісарэвіча), хоць гучыць п'еса даволі песімістычна, мы адчуваем, што сапраўдны беларус (няхай аўтар і не акцэнтуюе ўвагу менавіта на «беларускасці» героя) незалежна ад таго, у якую жыццёвую сітуацыю ён трапіў, заўсёды здолее паказаць сябе належным чынам. У цэнтры п'есы – звычайны чалавек, які проста глядзіць на жыццё, лёгка адносіцца да смерці, не рэфлексуе. Перад намі – рэальны нацыянальны тып, мы выразна бачым усе яго душэўныя якасці, і выяўляюцца яны праз побыт, мову, звычкі. М. Гарэцкі карыстаецца чыста «знешнімі» сродкамі стварэння вобраза ў гэтым творы, але, тым не менш, гэтыя сродкі паказваюць найбольш значнае ў характары героя.

Альтэрнатыўны шлях стварэння нацыянальнага характару, які выразна праяўляецца менавіта ў п'есе «Жартаўлівы Пісарэвіч», думаецца, быў вельмі перспектыўным, але, на жаль, даволі доўгі час заставаўся непрымальным, лічыўся неадпаведным агульнай накіраванасці літаратуры. Таксама адной з прычын, па якой «Жартаўлівы Пісарэвіч» вельмі доўгі час знаходзіўся на перыферыі ўвагі, магчыма, быў прынцып кантрасту, што выяўляў нацыянальную адметнасць героя. Аўтар вельмі пераканаўча даводзіць, што мы – не Расія, не Польшча, не Украіна. Хоць Пісарэвіч з пэўнай доляй іроніі ставіцца да тых людзей, з якімі яму па волі лёсу даводзіцца сустракацца ў выгнанні, мы выразна бачым, што ён хутчэй зверне ўвагу на свае, чым на чужыя недахопы. А вось гэтыя «чужыя недахопы» ярка выяўляюцца на фоне добрачылівасці і спагады, уласцівых сям'і Пісарэвічаў (асабліва жонцы галоўнага героя). Такое супастаўленне ў паказе характару двух суседніх народаў успрымалася як «нацыяналістычны душок». Такім чынам, зварот да тэмы бежанства быў усяго толькі прыёмам для вызначэння нацыянальнай адметнасці беларуса сярод суседзяў. Такі кантраст, фон, на якім вельмі выразна праецыруюцца тыповыя рысы нацыянальнага характару, быў вельмі плённым для вырашэння мастацкай задачы, але недапушчальным у часы ўсеагульнага інтэрнацыяналізму. Гэта вельмі ярка пацвярджае лёс «Жартаўлівага Пісарэвіча». Зразумела, што праблема нацыянальнай самаідэнтыфікацыі, якая даследуецца ў творы, выключала яго афіцыйнае прызнанне. Але, думаецца, гэты твор, як ніякі іншы ў нашай літаратуры, заслугоўвае самай

пільнай увагі і дасканалы літаратурна-навуковы разгляд, павінен быць уключаны ў кантэкст як творчай спадчыны самога Максіма Гарэцкага, так і ў гісторыю літаратуры, бо пытанне аб нацыянальна-самавызначэнні, узнятае ў п'есе, мастацкая канцэпцыя нацыянальнага характару, створаная пісьменнікам, сапраўды з'яўляюцца прарывам для ўсёй беларускай літаратуры.

ЛІТАРАТУРА

- Адамовіч А. Максім Гарэцкі. Жартаўлівы Пісарэвіч (Рэцэнзія). Да гісторыі беларускае літаратуры. Мн., 2005. С. 211–213.
- Бугаёў Дз. Максім Гарэцкі. 2-е выд., выпр., дап. Мн., 2003.
- Гарэцкі М. Творы. Мн., 1990.
- Калычэвіч І. Праўда жыцця (Праблематыка і мастацкія асаблівасці п'есы М. Гарэцкага «Жартаўлівы Пісарэвіч // Гарэцкія чытанні: Матэрыялы дакл. і паведамл. (Мінск, 23–24 крас. 1996 г.). Мн., 1997. С. 188–191.
- Купала Я. Тутэйшыя // Поўн. зб. тв.: У 8 т. Т. 6. Драм. паэмы і п'есы. Мн., 2001.
- Мушынскі М.І. Максім Гарэцкі // Гісторыя беларускай літаратуры ХХ стагоддзя: У 4 т. Мн., 1999. Т. 1. С. 381–427.
- Мушынскі М.І. На пераломе эпох // Гарэцкі М. Творы. Мн., 1990. С. 475–482.
- Шантыр Ф. Патрэбнасць нацыянальнага жыцця для беларусаў і самаадзначэння народу. Слуцк, 1918.
- Шынкярэнка В.К. Смех і слёзы пана Пісарэвіча // Гарэцкія чытанні (Магілёў, 17–19 лют. 1994 г.). Мн., 1994. С. 90–94.
- Яцухна В.І. П'еса М. Гарэцкага «Жартаўлівы Пісарэвіч» як адзін з лепшых і наватарскіх твораў беларускай літаратуры 20-х гг. // Гарэцкія чытанні (Магілёў, 17–19 лют. 1994 г.). Мн., 1994. С. 103–107.

Паступіў у рэдакцыю 14.11.07.

Алена Вікенцьеўна Шышко – аспірант кафедры беларускай літаратуры і культуры. Навуковы кіраўнік – кандыдат філалагічных навук, дацэнт кафедры беларускай літаратуры і культуры П.І. Навуменка.